

1989, A SZIMBÓLUM

2009-ben volt a kelet-közép-európai demokratikus rendszerváltások – ha úgy tetszik: forradalmak – huszadik évfordulója. Európa és az érintett államok minimalista formában ünnepelték az államszocializmus hol autoriter, hol még 1989-ben is totalitárius diktatúrái végének jubileumát. Magyarországon a kiemelt – hiszen nemzetközileg is jól artikulálható, ráadásul sok tekintetben szocialista politikusokhoz köthető – rendezvény a vasfűggöny 1989. augusztusi megbontásának megünneplése volt, Csehországban és Szlovákiában a bársonyos forradalomra, Romániában a decemberi forradalomra emlékeztek, de sehol sem túlzott aktivitással.

1989 megkopott és jelentőségét veszítette a kelet-közép-európai társadalmak kollektív tudatában. A gazdasági válság közepette a múlt feltárása és értelmezése helyett persze mindenhol inkább a jelen túlélése munkál, de egyre inkább megkérdőjeleződnek vagy relativizálódnak is az 1989-ben még egyértelműnek tűnő értékek. 2009-ben szinte egyáltalán nem ünnepelte magát a harmadik Magyar Köztársaság, illetve a magyar demokrácia. 1989. március 15., június 16., a június 13. és szeptember 18. között működő Nemzeti Kerekasztal, a Magyar Köztársaság október 23-i kikiáltása vagy a november 26-i „négyigenes népszavazás” többet érdemeltek volna egy-két publicisztikai írásnál, de közülük nem egyről még ilyen formában sem emlékeztek meg.

Ám ha a kelet-közép-európai politikai narratívákba alig tudott betörni 1989, az évforduló a nyugat-európai társadalomtudósi körökben kiváló lehetőséget kínált arra, hogy bemutassák, hogyan vonják kétségbe az újabb kutatások a rendszerváltások és általában a tranzitológia korábbi dogmáit és jelszavait.

A *European Journal of Social Theory* 2009. decemberi számát 1989 társadalomelméleti feldolgozásának szentelte. A szerzők – például a téma elismert kutatóinak számító Paul Blokker, Robert Brier vagy Sioban

Kattago – a széles körben elfogadott elméleti kereteket feszegető írásaikban vizsgálják az utópisztikus gondolkodás és a normalizáció viszonyát, az egyedi történelmi narrációknak és a transznacionális kulturális hálózatoknak a rendszerváltásokban játszott szerepét, az 1989 utáni kelet-európai vallási megújodásnak a nyugat-európai szekuláris-ökumenikus tradíciót megbolygató hatását, a történelmi múlttal való szembenézés kérdését és azt, milyen funkciója lehet a közös történelmi tudatnak az európai integrációban.

A szerkesztői előszóként is felfogható összefoglaló tanulmányában (*1989, Democracy and Social Theory: A Return to Normality?*) Paul Blokker 1989 történelmi és társadalomelméleti értelmezésével foglalkozik. Valóban csak visszatérés a nyugati modernitás fejlődési pályájához („normalizálódás”) az alternatív marxista modernitás és világkép összeomlása nyomán – a kortárs interpretációban egyfajta „forradalom nélküli forradalom” –, vagy ennél mélyebb és komplexebb értelmezést kíván? Blokker szerint bárhogyan értelmezzük is 1989-et (komplex eseményhalmazként, a demokratizálódás hosszú távú folyamatának szimbólumaként stb.), mindenképp ösztönöznie kellett volna – sőt kellene talán ma is – társadalom- és politika elméleteink újragondolását. Tanulmánya több helyen is megalapozottan bírálja Fukuyamát és az övéhez hasonló „triumfáló” (*triumphalist*) elméleteket, amelyek a rendszerváltásokat egyszerűen a nyugati modernitás további terjedéseként, győzelmeiként fogják fel, s amelyek hatása alatt az átmenet számos alternatív értelmezése kimondatlan maradt. Innen nézve 1989 a szellemi önfeladás szimbóluma is lehetne, hiszen rendszerszintű alternatíva hiányában szinte megszűnt a nyugati modernitás korábban egyáltalán nem elhanyagolható elméleti kritikája, miközben e kritika alapja, létjogosultsága nem változott – sőt megszorodtak a rendszerszintű hibák, például a feszítő szocioökonomiai különbségek vagy a demokra-

tikus legitimitáció hiányosságai. Az is felróható a triumfalizmusnak, hogy a demokráciát nem kvalitatív kategóriaként kezelte, hanem egyszerűen leszűkítette a formális, liberális, képvisleti demokrácia elveinek elfogadására. Vagyis míg 1989 előtt Nyugaton megkerülhetetlennek tűnt a liberális képvisleti rendszer további demokratizálása, Kelet-Közép-Európáról szólva elégségesnek ítélték a létező minták pusztá funkcionális átvételét.

A triumfáló elméleteknek két nagyon támadható pontja van. Egyrészt homogén térségnek tekintették Kelet-Közép-Európát – sőt a tranzitológiai irodalom nagy része kontextusfüggetlennek a demokratizálódás kérdését is –, másrészt pedig a liberális demokráciát a térségbeli, szintén egyneműnek gondolt totalitárius rendszerek antitézisének. Ennek következtében a totalitárius időszak tapasztalatait – s vele a hozzá kapcsolódó ellenzéki gondolkodás nagy részét is – hasznavehetetlennek ítélték a demokratikus rendszer kiépítése szempontjából.¹ Pedig a kommunista hagyaték egyrészt tagadhatatlan, másrészt kiküszöbölhetetlen régióinkban, s ezért ahhoz, hogy a tranzitológiai irodalom 1989 után valóban a demokrácia és a demokratizálódás új aspektusaira deríthessen fényt, szükség lett volna a totalitarizmus utáni demokráciaépítés folyamatainak összehasonlító, kontextuális elemzésére. Ugyanakkor a nyugati alternatív, kritikai gondolkodás gyenge hangja teljesen visszhangtalan maradt Kelet-Közép-Európában; a rendszerváltó országok uralkodó diskurzusa a fennálló nyugati modellt erősítette meg, így sajnálatos módon nem is voltak innovatív elemei. Blokkernek ez a megállapítása nyugodtan kiterjeszthető a kelet-közép-európai „harmadikutaság” gondolkörére is, amelynek forrása szintén nem az innováció, hanem a kollektív tradícionálizmus volt.

Blokker szerint a kilencvenes évek sem kezdték ki a triumfalista tézist, noha ekkor vette kezdetét a liberális demokrácia eróziója, amit leginkább a politikától való növekvő elidegenedés jelez. Blokker itt elsősorban Pierre Rosenvallon liberális demokráciából való kiábrándulásra vonatkozó megá-

1 ■ Benoît Challand ezzel összefüggésben alkotta meg a „kívülről levezényelt átmenet” (*transition managed by the outside*) fogalmát.

lapításaira hivatkozik; a kiábrándult ő az időszak három nagy problémájával – a globalizáció, a nemzetek feletti integráció, illetve a politika mély legitimációs válsága – magyarázta. A nyomában járó újabb szellemi visszavonulás feladta az önkormányzó társadalom megalkotásának, illetve a demokrácia megújításának eszméjét; a demokrácia funkcionalista – a stabilitás, a rend és az alkotmányosság értékeit hangsúlyozó – értelmezése került előtérbe. Am ahogy Jiří Priban írja,² az alkotmányos állam legalitása nem elégséges a demokrácia megteremtéséhez. Magam úgy vélem, hogy ennél jobb sommat nem szükséges annak megértéséhez, miért tűnik jelenleg zátonyra futottnak a kelet-közép-európai társadalmak 1989 utáni politikai és demokratikus fejlődése. Szintén Priban hiányolja, joggal, a demokrácia „mélyebb” elemeit – hitelesség, valódi civil társadalom, folyamatos és nyilvános önvizsgálat, alternatív gondolkodás – e „tinédzser demokráciában”.

Blokker érvelése abba az állításba torkollik, hogy a kommunizmus (pontosabban a diktatórikus tendenciák) bukása nem tekinthető véglegesnek Kelet-Közép-Európában. Bár sok tekintetben nem sikerült szabadulnia a kelet-nyugat-dichotómiával járó sablonosságtól, olyan problémákra reflektál demokratikus és európai szemzőgből, amelyeket régióinkban az antiliberalis és olykor antidemokrata kollektívizmus, illetve tradicionálisizmus képviselői szoktak felvetni.

Larry Ray a rendszerváltás antiutópista jellegét, ugyanakkor sok esetben utópisztikus tartalmát vizsgáló tanulmányában (*At the End of the Post-Communist Transformation? Normalization or Imagining Utopia?*) azt fejtegeti, hogy bár 1989-et általában a globális normalizálódási folyamat – a társadalmi élet rutinizálódása, az utópiákkal való leszámolás – részének tartják, a kelet-közép-európai országokban az átmenethez kapcsolódó utópisztikus elképzelések máig befolyásolják a társadalmi és politikai fejlődést.

A normalizációs elmélet cáfolatában ő is Jiří Pribanra támaszkodik, aki szerint az 1948 és 1989 közötti időszak eseményeit is figyelembe kell venni az átmenet értelmezésekor.

Kelet-Közép-Európa azért ábrándult ki a procedurális demokráciából, mert hiányolja belőle a szubsztantív célok megfogalmazását, illetve általában a jó utópisztikus igazolását. A képvisleti demokráciához fűzött utópisztikus remények szertefoszlását a 2008. évi gazdasági válság és vele együtt a neoliberalis narratíva „összeomlása” is siettetette. Szerinte a jelenlegi helyzet és a lehetséges fejlődési tendenciák elemzéséhez új elméleti és komparatív – lokálisan is alkalmazható – szociológiai keretnek kell felváltania a globális civil társadalom, a kozmopolita demokrácia, illetve a második modernitás túláltalánosító elméleteit. A meglévő elméletek nem alkalmasak Kelet-Közép-Európa komplexitásának megragadására, ahol – szemben a poszt nacionalista Nyugat-Európával – elsősorban a nemzeti keretek és a kollektív emlékezet konstrukciói a meghatározók. Sőt, Szalai Erzsébetet idézve úgy véli, hogy e társadalmak inkább a késői szocializmusban kialakult, informális, reciprocitáson alapuló, gyakran paternalisztikus hálózatokon, semmint a liberális értelemben vett kapitalista gazdálkodáson alapulnak. Ezért alakulhattak ki a rendszerváltást követően a kapitalizmus és a magántulajdon fejlődésének a megszokottól teljesen eltérő formái, amire Oroszország kínálja a legjobb példát. 1989–90 utópikus elemei közé sorolja a magasabb életszínvonal (*better way of life*) iránti vágyakozást – amelyet, mint a korabeli szociológiai felmérésekből tudható, a magyar lakosság a rendszerváltás során közvetlenül a demokráciához kapcsolt – és az öngazgató decentralizált egységekkel, hálózatokkal kapcsolatos elképzeléseket. A Nyugat fogyasztói kapitalizmusát – Levitas szavaival³ – valóságos Nirvánaként állították a rendszerváltás során a kelet-közép-európai társa-

2 ■ Jiří Priban: *Dissidents of Law: On the 1989 Velvet Revolutions, Legitimations, Fictions of Legality, and Contemporary Versions of the Social Contract*. Ashgate, Aldershot, 2002. 143. old.

3 ■ Ruth Levitas: *The Concept of Utopia*. Phillip Allan, New York, 1990. 165. old.

4 ■ Gwendolyn Sasse: *Lost in Transition: When is Transition Over? Development and Transition*, 2005, 1. szám.

5 ■ Thomas Carothers: *The End of the Transition Paradigm*. *Journal of Democracy*, 13 (2002), 1. szám, 6. old.

dalmak elé. A privatizáció, a piacosi-tás és a demokratizálódás fogalmait ismételtgető, hármass mantra sikerrel nyomta el az öngazgató autentikus helyi utópiáját, hogy aztán a tőle elvárt jóléti utópia is zátonyra fusson. Larry Ray szerint az utópiák beteljesíthetlenségéből fakad Kelet-Közép-Európa állandó frusztrációja.

Sasse⁴ definíciója szerint a rendszerváltás történelmi szakaszának lezárultát a demokratikus struktúrák megszilárdulása és általános elfogadottsága jelzi. Ray óvatosan annyit jegyez meg, hogy egyelőre hiányzik az átmenet objektív értékeléséhez szükséges távolság; magam úgy gondolom, hogy a kelet-közép-európai átmenet még ma sem zárult le. Sőt abban sem lehetünk biztosak, hogy jelenleg milyen irányba halad.

Ray a múlttal való szembenézést tartja a posztkommunista társadalmak központi politikai és kulturális feladatának. Ezzel összefüggésben az egyik példája a Jog és Igazságosság párt által képviselt lengyel *Lustracja* programja a kommunista rendszer kollaboránsainak átvilágítására és leleplezésére. A program maga két mítoszon alapult – az igazi, katolikus Lengyelország nem kollaborált sem a náci, sem a szovjet megszállókkal; továbbá a bolsevik rendszert kizárólag a zsidó kollaboránsok miatt lehetett a háborúban győztes, „igaz” Lengyelország nyakába ültetni –, és az eredeti, tiszta nemzet visszaállítását tűzte célul. Ray második példája Magyarország és a magyar történelmi emlékezet. Bár a politikai szervezetek kategorizálása és minősítése terén magyar szemmel feltűnően elnagyolt – nyilván nem lehet ugyanazon politikai célkitűzések és értékrendszer képviselőjeként bemutatni a Fideszt, a Jobbikot és a Hatvanégy Vármegye Mozgalmat –, tanulságos látni, hogyan is gondolkodnak politikai és társadalmi állapotainkról mérvadó nyugati társadalomtudósok.

Ray leírásában a kiegyensúlyozottnak tűnő magyar demokratikus átmenetben 2006-ban állt be törés, amikor a „hideg polgárháború” Ukrajna, illetve Grúzia szintjére süllyesztette a magyar politikát. A szembenállás részint az emlékezetkultúrák megosztottságából, részint a rendszerváltás eltérő

értelmezéseiből, gyakran egyenes tagadásából származik. A feszültségeket Magyarországon is fokozta a gazdasági válság – pontosabban: az ország elmúlt évekbeli gazdasági teljesítménye –, ami kiváló alkalmat adott a romakérdés szélsőjobboldali tematizációjára is.

Ray szerint a kelet-közép-európai társadalmaknak a kapitalizmushoz, az európai integrációhoz, a személyes szabadságjogokhoz, sőt a demokrácia és a nyugati modernitás narrációhoz való viszonyát is a lokális értékek és a gazdasági liberalizmus, illetve a globalizáció közötti konfliktus határozza meg. E régióban a globalizáció sem feltétlenül integrációt és homogenitást, hanem éppenséggel növekvő különbségeket és konfliktuspotenciált eredményez. Mindennek megértéséhez a társadalomelméletnek és a szociológiának szakítania kell a bevett, leegyszerűsítő elméletekkel.

Robert Brier írása (*Historicizing 1989. Transnational Culture, and the Political Transformation of East-Central-Europe*) erre tesz kísérletet. Kiindulópontja az az állítás, hogy a rendszerváltások során létrejött kelet-közép-európai demokráciák nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. 1989-ben ugyanis nem egy új, egységes politikai rendszer győzedelmeskedett, hanem a partikularitás és a komplexitás erősödött meg a régióban, amit ő a darabjaira hullott világ metaforájával érzékeltet. Ennek megragadására azonban a mainstream tranzitológiai irodalom eszköztára – épüljön bár a modernizáció vagy a racionális választás elméletére – nem alkalmas. A tranzitológia a maga „kreatív optimizmusával” azt feltételezte, hogy a demokratikus átmeneteknek van egy jól azonosítható közös mintája, s ahhoz igazodva átalakíthatók a kelet-közép-európai intézményes politikai struktúrák, sőt – fűzném hozzá – a demokratizálódás útjától való elkanyarodás is elkerülhető. Mégis azt tapasztaljuk, hogy ezen országok nagy része megrekedt az autoritarizmus és a demokrácia közti szürke zónában. Ezért deklarálta például Thomas Carothers⁵ a tranzitológiai paradigma végét, rámutatva, hogy a demokratizálódásnak a különböző kulturális és történelmi adottságok más-más sajátos

irányt szabnak meg. Brier a teleologikus és ahistorikus tranzitológiai megközelítések elméleti és módszertani fogyatékoságainak kiküszöböléséhez a kultúrtörténeti szempont érvényesítését javasolja, amely a társadalmi átalakulások véletlenszerűségét és eseménygazdagságát hangsúlyozó, partikuláris és deskriptív társadalom- és gondolkodás-történetírást eredményezne. A rendszerváltást nem a nyugati modernitás kiterjesztéseként, hanem a helyi tényezők következtében bizonyos hangsúlyok mentén eltérő politikai és társadalmi rendszerek sokféleségeként (*multiple democracies*) kell értelmezni. Ugyanakkor nincs szó alapvetően különböző társadalmi rendszerekről, hiszen azonos vagy hasonló alapeszmék eltérő interpretációiból fakadnak. A kultúrtörténeti vizsgálódást sokáig háttérbe szorította azonban az a feltételezés, hogy a kultúra partikuláris, a nemzet-hez kötődő jelenség.

Brier szerint a kultúrtörténeti megközelítés az általános konvergenciák fellelését is megkönnyíti. Hiszen léteznek transznacionális kulturális rendszerek is, amelyekkel számolva magyarázatot nyerhetnek az átmenet folyamatainak konvergens elemei. Maga is elemzi a társadalomkritikusok, illetve másként gondolkodók transznacionális hálózatainak, illetve a nemzetközi szakértői hálózatoknak (azon belül is elsősorban a politikaközeli közgazdász-tanácsadók hálózatainak) az átmenetben játszott szerepét. Arra a következtetésre jut, hogy az a politikai meggyőződés, hogy a kelet-közép-európai társadalmak különböző problémáinak orvoslására egyként a demokrácia és a piacgazdaság nyújt megoldást, ezekből a transznacionális szakértői hálózatokból fakadt, amelyek tagjai egy időben több állam politikai vezetése számára is adtak szakpolitikai tanácsokat. Vagyis a kultúrtörténeti megközelítés nemcsak ott hasznos, ahol a tranzitológiai elméletek alkalmazhatatlanok voltak, hanem olyan összefüggésekben is, ahol jól működtek – például az 1989 utáni fejlődés általános irányának meghatározásában. A rendszerváltáskor nyilvánvalóan mindenütt szükség volt minimális konszenzusra a demokrácia mibenlétéről, amely liberális és republi-

kánus tradíciókra támaszkodott. Ezen konvergencia figyelembevétele nélkül ugyanis a demokrácia fogalmának pluralizálódása és jelzőkkel való ellátása akár az autoriter rezsim mint demokráciák legitímálásához is vezethet. Hogy félelme nem alaptalan, arra gyakorlati példa az „illiberális demokrácia” fogalmának felbukkanása és elfogadása a magyarországi közbeszédben 2008–2009 során, noha korábban csak a politikai szélsőségek, valamint a liberális demokrácia elméleti kritikusai szűk körének szótárában volt jelen.

Siobhan Kattago (*Agreeing to Disagree on the Legacies of Recent History. Memory, Pluralism and Europe after 1989*) és Benoît Challand (1989, *Contested Memories and the Shifting Cognitive Maps of Europe*) is a kollektív európai múltértelmezés törésvonalait vizsgálja. Kattago az ész történelmi tudat és örökség jellemzőit általánosítva mutatja be az 1989-et követő változások alakítóinak két, egymással ütköző narratív önértelmezését. Az egyik a humanizmus és a felvilágosodás örökségeként felfogott racionalitás általánosítása és terjesztése, a másik a nemzeti narratívák egységét és különlegességét hangsúlyozó emlékezetpolitika. Konfliktusuk a soá, a második világháború, illetve a kommunizmus bűneinek eltérő megítélésében kulminál, és egymással szemben álló kollektív történelmi diskurzusok kialakulásához vezet.

A racionalista-humanista narratíva szerint a soá a nyugat-európai kollektív emlékezet fő traumája, amelyet a legfőbb gonosz szimbólumaként univerzalizál. A második világháború után a közös nyugat-európai újrakezdés negatív fundamentuma, a transznacionális morál és etika kialakulásának egyik legfőbb katalizátora volt. E narratíva képviselői úgy vélik, hogy mivel a soá egyként érintette Nyugat- és Kelet-Közép-Európát, a közös európai emlékezet egyik alapja lehetne. Ám a kelet-közép-európai államokban a soá mint legfőbb történelmi trauma elismerését, elismertetését akadályozza a kommunizmus alatti nemzeti szenvedéstörténet. Kérdés, hogy valóban szükséges-e közös európai „traumatörténetre” törekednünk, ha ezzel figyelmen kívül hagyjuk a történelem

komplexitását. Tiszteletben tartható-e ugyanakkor a történelmi narrációk különbözősége a revizionizmus felerősödése, illetve a múlt fehérre mosásának szándéka nélkül? Lehetséges-e az európai nemzetek számára a múlt saját nézőpontjuk szerinti felidézése anélkül, hogy túlnótul is a különbségekre kerüljenek a hangsúlyok? A válaszokat keresve Kattago a hermeneutikai múltértelmezéshez és a múltértelmezés társadalmi funkcióinak számbavételéhez folyamodik. Jeffrey Ollick pszichoanalitikusra hivatkozva a múltat mint traumát, illetve terhet határozza meg, amelynek öröksége korlátként hat mind az egyénre, mind a társadalomra, és teherré válik, amikor megakadályozza az egyént abban, hogy a jelenben éljen. A szerző csak az ésszt emlékezetpolitikát vizsgálja ugyan, az általa kialakított elméleti keret alkalmazása azonban szinte minden kelet-közép-európai állam esetében tanulságokkal járna.

A másik történelmi narratíva a második világháború kezdetét 1939. augusztus 23-ra teszi, és a Molotov–Ribbentrop-paktumhoz köti. Kattagóval szemben meg kell jegyeznünk, hogy ez nem terjedt el mindegyik posztkommunista országban, valószínűleg hazánkban sem számíthat általános elfogadásra. E narratívában – szemben a másik értelmezésben meghatározó szerepű felszabadulás gondolatával – Kelet-Közép-Európa kettős – német és szovjet – megszállást élt át, s emiatt a fő szenvedéstörténet a nemzeté, amelyhez képest a soá jelentősége viszonylagos vagy másodlagos. A kommunizmus vége a szovjet megszállás végét jelentette, a visszatérést Európához és a történelem rendes folyásához.⁶ Ugyanakkor egyaránt problematikus ennek a múltnak a feldolgozása és a megbocsátáson alapuló megbékélés is, hiszen míg a soát a bűnösök felelősségre vonása követte a nürnbergi perben, a kommunizmus nevében elkövetett bűntettekért senki sem vállalta a felelősséget, senki sem kért bocsánatot.

Noha a kelet-közép-európai államok igyekeznek elismertetni az Európai Unión belül a kommunizmus bűneit – s ez morálisan nem is tagadható meg az egykori áldozatoktól –, a nyugat-európai baloldal öröksége útját állja egy

egységes kommunizmusértelmezésnek, s Európa általában partikulárisnak tekinti a kommunizmus áldozatainak sorsát a soá univerzalitásához képest. Kattago így joggal teszi fel a kérdést, vajon valóban szüksége van-e Európának közös történelmi elbeszélésre, traumaemlékezetre? Szerinte nincs, és megoldásként az Isaiah Berlin és Hannah Arendt által képviselt pluralizmust javasolja, amely nem relativizmuson, hanem tolerancián és megértésen alapul, és elismeri az egyet nem értés jogát.

Challand mintegy továbbfűzi Kattago gondolatmenetét, amikor azt állítja, hogy az Európai Uniónak demokratikus deficitje miatt szüksége van közös európai emlékezetre, szimbolikus repertoárra, ám helyett, hogy a nyugat-európai narratívák átvételét erőltetné, egy befogadóbb és demokratikusabb Európa érdekében az egész kontinenst átfogó múltértelmezésre kellene törekednie. Az Európáról jelenleg folyó viták ugyanis új kognitív törésvonalakat hoznak létre, és újra-termelik Nyugat- és Kelet-Közép-Európa megosztottságát is.

Úgy látja, a soával kapcsolatos felfogásban és emlékezetpolitikában tapasztalható különbségnek is az oka, hogy a kontinens nyugati fele számára a szembenézéshöz a múlttal (*Vergangenheitsbewältigung*) több idő áll rendelkezésre, és a reflexióhoz szükséges távolság is kialakulhatott. A különbség pontosabb meghatározása érdekében bevezet két fogalmat: az antropológiából kölcsönzött allokrónizmus (eltérő időbeliség) és a maga által megalkotott heterokronizmus fogalmát; az utóbbit arra az esetre alkalmazza, amikor egy csoport nem rendelkezik az önmeghatározáshoz szükséges képességekkel, ezért az allokrónizmusnak esik áldozatul, vagyis vonatkoztatási csoportja magához képest a relatív időben hátrébb jelöli ki a helyét. Európa keleti és nyugati felének heterokronizmusa a múltjukhoz, a

múltbéli traumák feldolgozásához való viszonyukban nyilvánul meg.

Ezután bevezeti a feldolgozott régi, illetve a friss traumák metaforáiként a „kihűlt” és a „forró” emlékezet (*“cold” and “hot” memories*) fogalmát. Henry Roussót idézi arról, hogy az európai történelem amnéziák és anamnésiák sorozata, és hozzáfűzi: egyetlen társadalmi csoporttól sem várható el, hogy közvetlenül egy kollektív trauma után múltfeltárást fogjon. Az Európai Unió kelet-közép-európai új tagállamai számára azért elfogadhatatlan, ha az európai identitás kizárólag a nyugat-európai történelmi tapasztalatokon alapul, mert egyrészt nem ugyanazzal a traumatikus múlttal kell szembenézniük (hiszen a keleti régió forró múltja a kommunizmus), másrészt a történelmi emlékezés és feltárás (*Erinnerungsarbeit*) más-más szakaszában vannak. A heterokronizmus hierarchikus kognitív rendszereket hív létre, akadályozva a lejjebb/hátrébb sorolt csoportok kognitív autonómiáját. Épp ezért minden társadalomnak biztosítani kell a lehetőséget saját aktuális kollektív traumáinak feldolgozására, ha ezzel együtt jár a mások szenvedéseinek elismerésére vonatkozó morális kötelezettség. Azaz a gyógyír ismét csak az egyet nem értéshez való jogot biztosító pluralizmus.

Az átmenet társadalomelméleti és diskurzív összefüggéseit taglaló írások mellett a kötet két, a rendszerváltás és 1989 témaköréhez kevésbé kapcsolódó tanulmányt is tartalmaz. Egyrészt Victor Roudometof kronológiai áttekintését a globalizáció elméleteiről, mely csak annyiban érinti a kötet tematikáját, hogy szerinte a kommunista rendszerek összeomlásával a nyugati orientációjú globalizáció egy új szakasza vette kezdetét (*Gusts of Change. The Consequences of the 1989 Revolutions for the Study of Globalization*). Már inkább figyelmet érdemel Willfried Spohn tanulmánya (*Europeanization, Religion and Collective Identities in an Enlarging Europe – A Multiple Modernities Perspective*), amely az európai valláspolitikai szemszövegéből elemzi az unió 2004-et követő keleti bővítését. A vallások konfliktusokkal terhes szerepét az 1989 utáni Európában három okra vezeti vissza. Egyrészt Európa kulturális és strukturális pluralizmu-

6 ■ Ezt fogalmazzák meg az ún. normalizációs elméletek.

7 ■ Ez utóbbi elemmel kapcsolatban jegyzi meg Spohn, hogy főleg Délkelet-Európában az ortodox államegyházak kiemelt szerepe sok esetben a nemzeti kisebbségek intézményes elnyomásának és háttérbe szorításának egyik eszköze is.

sának visszaállítása egyben a vallási pluralizmus visszatérését is jelentette. Másrészt a fokozódó nemzetközi migráció komplex európai multikulturális és sokvallású társadalmak kialakulásához vezet. Harmadrészt a globalizáció következtében intenzívebbé vált a civilizációk és vallások közötti érintkezés. E három ok közül most csak az elsőre térek ki.

Spohn kiinduló tézise szerint Európa 1945 utáni megosztottsága lehetővé tette, hogy az integráció a nyugati kereszténység alapjain induljon el. A kezdetben keresztény, kereszténydemokrata jellegű integráció azonban nem kulturális vagy vallási, hanem szekuláris politikai, jogi és gazdasági elemekből álló identitásstruktúrát alakított ki; valláspolitikája az Európai Közösség és a tagállamok közötti „hatáskör-megosztáson” alapult (*multi-level governance*). Az unió által lefektetett, a lelkiismereti és vallásszabadságot biztosító alapjogok koherens tagállami érvényesítését – állam és egyház eltérő intézményes viszonya esetén is – a közös ökumenikus-humanista értékrendszer szavatolta. Ráadásul a kulturális szekularizáció miatt egész Nyugat-Európában csökkent a klerikális-antiklerikális, vallásos-szekuláris társadalmi törésvonal jelentősége.

A bővítési folyamatban viszont az Európai Uniónak komoly kihívást jelent az eltérő kulturális modellt képviselő kelet-közép-európai katolicizmussal, a délkelet-európai ortodoxiával, illetve Törökország tagjelöltségével kapcsolatban az iszlámmal való találkozás: a korlátozott szekularizáció, az erős vallási újjáéledés, illetve a vallási és nemzeti identitás közti összefonódás.⁷ A többszintű valláspolitikai rendszer a tagállami kormányzatokon keresztül Kelet-Közép- és Délkelet-Európában is lehetővé teszi a nemzeti sajátosságok megőrzését, gyengítve a szekuláris humanista-ökumenikus tradíciókon alapuló nyugat-európai kulturális integrációs modell hatását, és ezzel magát az európai identitást és az integrációt is.

Spohn sémája több szempontból is elegáns csúsztatásokra épül. Hiszen az általa egységesként kezelt „Nyugat-Európa” (az EU15) valláspolitikai szempontból korántsem az, a nyolcvanas években mégsem kezdte ki az

európai identitást sem a szekuláris görög ortodoxia, sem az ibér katolicizmus. Kelet-közép-európai szemmel tanulmányának gyenge pontja ugyanaz, mint – Ray, Kattago és Challand írása kivételével – szinte az összes többié: miközben a pluralizmus mellett tesz hitet, képtelen elszakadni a nyugat-kelet-dichotómiától, melynek mindkét elemét homogenizálja. Spohn szeme előtt nyilván a lengyel katolicizmus, illetve a román és a bolgár ortodoxia lebegett, de egy mondattörredéket sem pazarolt arra a Csehországra és Magyarországra, amelyek vallásszociológiailag nem illenek az elméletébe, hiszen társadalmuk össz-európai szemmel is meglehetősen szekularizált. Ugyanígy – az említett három szerző kivételével – ténylegesen senki sem reflektál a partikuláris nemzeti jellemzőkre vagy tapasztalatokra: a szerzők megmaradnak azon nagy általánosítások szintjén, amelyeket gyakran maguk is kritizálnak. Érthető módon ez részben a tanulmányműfaj korlátaiból, illetve a kötet szakmai célkitűzéseiből is fakad. De miközben számos tanulmány a kelet-közép-európai átmenetek kutatásának módszertani megújítására tesz elegáns, lebilincselő és gyakran nem is sikertelen kísérletet, legtöbbször nem sikerül megfelelniük épp a saját maguk által lefektetett kívánalomnak: a nagy általánosítások meghaladásának.

A DARWIN SHOW

Éz volt a történelem legnagyobb születésnapi mulatsága. Csak 2009. február 12-én, Charles Darwin születésének 200. évfordulóján – Darwin-nap! –, illetve az azt közvetlenül megelőző és követő napokban több mint 750 megemlékezésre került sor legalább 45 országban, hogy azután november 24-én egy újabb ünneplésáradat köszöntse *A fajok eredete természetes kiválasztás útján, avagy a létért való küzdelemben előnyhöz jutott fennmaradása* megjelenésének 150. évfordulóját. Mysore-ban kiállítás nyílt a Darwin-napon, „hogy hirdesse e nap jelentőségét és e tudós nagyságát”. Az észak-karolinai Charlotte-ban többször is előadták a *Charles Darwin: Live & in Concert* című egyszereplős musicalt („Adaptív sugárzásból lett az óriás bálna; / Kezéből uszony lett / és halfarka nőtt”). A Harvardon az ünnepséghöz „ingyenital, tudományos témájú rockzenekarok, torta, díszítés és egy (biológia szakos diákokkal kitömött) táncoló gorilla” is tartozott. Diákokból és tanárokból verbuválódott önkéntesek szavalták az egyetem épületei körül keringve *A fajok eredetének* teljes szövegét.

A Galapagos-szigeteken „e nagyszerű tudós életének aktív és az életet láthatóvá tevő történetével” fogadták a tudományos hadzsban részt vevő turistákat; egykori stanfordi diákok csoportja pedig egy jól megválasztott Boeing 757-es magánrepülővel utazta be a *Beagle* hajó kör-

útját, a fedélzeten Darwin legkiválóbb tudományos életrajzának szerzője volt szellemi idegvezetőjük. Világszerte Darwin-évfordulót ülték: Bogotában és Mexikóvárosban, Montevideóban és Torontóban, Toulouse-ban és Frankfurtban, Barcelonában és Bangalore-ban, Szingapúrban és Szöulban, Osakában és Fokvárosban, Rómában (ahol a Vatikán csatabárdelás kezdeményezésének részeként a Pápai Kulturális Tanács támogatta az eseményt) és az összes olyan nagyvárosi és tudományos helyszínen, ahol ez elvárható. Az angol tízfős bankjegy hátoldalán már 2000 óta Darwin díszel (Dickens váltotta), de 2009-ben postai emlékbélyegeket és egy új kétfős érme is tisztelgett előtte, no meg további bélyegek és érmék még legalább tíz országban.

Darwinnak évfordulós Facebook csoportja szerveződtött azzal a céllal, hogy február 12-ig 200 000 különleges „Boldog születésnapot” kerüljön fel az oldalra, és *A fajok eredete* novemberi születésnapján már egymillió „barátja” legyen. A csoport tervbe vette a „Boldog születésnapot, Darwin” közös elnevezését is, de azt hiszem, ez végül nem valósult meg. Volt aztán darwinos póló, plüssmaci, bólogató bábú, sport-szatyor, kávésbögre, hűtőmágnes, egér-alátét, díványpárna, etetőtál a házi kedvenceknek; „Darwin szeret téged” matrica a lökhárítókön, „Darwin a haverom” feliratos kitűző és „I ♥ Darwinism” feliratú tanga. Az év legkomolyabb történeti munkájának, Adrian Desmond és James Moore *Darwin szent ügye* című könyvének első sora pedig így szól: „Charles Darwinnál aligha van nagyobb globális márka.”¹ Így igaz.

Darwin őszintén bevallotta ugyan kezdődő kései nyárspolgáriságát – „Az agyam a nagy tényhalmazokat általános törvényekké őrlő gépezetfélévé változott”, írta, és Shakespeare-t is olyan „tűrhetetlenül unalmasnak” találta, hogy valósággal émelygett tőle –, de azért a művészetek is felsorakoztak, hogy leróják előtte tiszteletüket. Cambridge-ben Ian McEwan és A. S. Byatt tartott előadást „irodalmi viszonyáról Darwinhoz”. Yale és Cambridge közös múzeumi tisztelgését, a *Végzetlen formák – Charles Darwin, a természettudomány és a vizuális művészetek*

címmel a cambridge-i Fitzwilliam Múzeumban és a Yale Brit Művészeti Központjában megrendezett kiállítást² joggal kiállították ki „az év legjobb kiállításának”: nagyszerűen feltárta az evolúciós eszmék hatását a festészetre, a fényképezésre és az illusztrációs műfajokra, nemkülönben Darwin termékeny vizuális fogékonyságát a természet gazdagságára, változatoságára és bonyolultságára. A londoni Természettudományi Múzeumban (South Kensington) látható kiállítás a *Darwin után – mai kifejezések* agyafűrt címmel olyan installációs, video-, film- és irodalmi alkotásokat sorakoztatott fel, amelyeket Darwin kései műve, *Az érzelmek kifejezése az embernél és az állatoknál* ihletett. Darwin ükunokája, Ruth Padel könyvet jelentetett meg *Darwin – egy élet versekben* címmel, hogy felidézze azt az érzelmi összefüggést, amelyből *A fajok eredete* kinőtt.³

„Álmomban sem gondoltam volna,
hogy két szigetnek, egymástól hatvan
mérőföldre,
ugyanabból a kőzetből,
közel azonos magasságban, ugyanazon
éghajlat mellett
különböző lakói lehetnek.” Tekerjünk előre
húsz évvel,
és látjuk, amint ezeket a szétszóródott
sziklákat megírja,
a nyílt tengeren.
„Mintha közel kerültünk volna a rejtélyek
rejtélyéhez,
új lények első felbukkanásához
e földön.”

A Rambert Táncegyüttes *A változás vígjátéka* című produkciójával emelte az ünnepség fényét: meghallgatták a balettkar tudományos tanácsadójának „előadását a darwini eszmékről”, majd a tanácsadó és a koreográfus „néhány tangólépést tett”, hogy így jelenítse meg a madarak párási táncait. A Birmingham-i Egyetem a *Rapper kalauz az evolúcióhoz* című kiadvánnyal ünne-

pelt, amelyben főszerephez jutott a magát „járáskáló Stephen Hawkingnak” tituláló „Greydon Square afrikai-amerikai rapper”. A manhattani Ensemble Theater produkciója, a *Darwin kihívása* („A Beagle-n hajózó Charles Darwin betéved egy barlangba Galapagos szigetén, s egyszer csak egy XXI. századi televíziós valóságshow forgatásán találja magát... A második felvonásban dobják ki”) azt a gyomorhajós kommentárt kapta a *Scientific American*-tól, hogy ez a darab „próbálta ki talán elsőként, hogyan lehet a természetes kiválasztás teoretikusának életét alpári viccek ürügyévé alakítani”.

A Radio 4 *Valamit megértettem* című műsorában azt firtatta, vajon zseninek születni kell-e, vagy pedig a zsenialitás netalán nevelés dolga. Mozarttal és Darwinnal példálózta, és Darwin példájának különös súlyt adtak az egykori anarchopunk zenekar, a Chumbawamba *Charlie* című dalával: „Minden a helyén a természetben / a tervező keze műve / Jön Charlie és megpörgeti a világot / innen Kis-Ázsiáig / Közte a kacsacsőrű platypus / És a tökéletes Afrodité / Charlie tagadó hüvelykujja / Kérdőre vonja a Mindenhatót.” 2009-ben, a semmilyen kategóriába bele nem gyömöszölhető Égő Ember Fesztivál Nevada fekete sziklasivatagában az „Evolúció” témájára épült: a 12 méteres emberi alak – amelyet a fesztivál záróakkordjaként porrá égetnek – egy fából készült, szabálytalan háromszögekből álló „kusza part” fölé magasodott... Éjjel a kusza part megelevenedett, fénylő, eleven formák kúsztak, másztak, törtek elő belőle... Az ősléves felszínén furcsa őslények kukucskálnak kifelé. A közepén álló fát, amelynek az Égő Embert nekitámasztották, a kettős spirál szalagjai ékesítik, s a fa maga is folytonos változásban van: bekapcsol, kikapcsol, váratlanul színt vált.

Aztán jöttek a hazai és a nemzetközi (tudományos, történeti, filozófiai és irodalmi) konferenciák, a tudományos és a közművelődési folyóiratok különszámai, tévé- és rádióműsorok, s persze könyvek, köztük csak gyerekeknek is legalább négy új Darwin-életrajz. A Darwin-év valami sokkal diffúzabbat, általánosabbat és következményekkel terhesebbet ünnepel, mint egy nagy Viktória-korabeli természetbúvár életét és művét. Darwin kiszabadult a disz-

1 ■ Adrian Desmond – James Moore: *Darwin's Sacred Cause: Race, Slavery and the Quest for Human Origins*. Penguin, London, 2010.

2 ■ Diana Donald – Jane Munro (eds.): *Endless Forms: Charles Darwin, Natural Science and the Visual Arts*. Yale University Press, New Haven, 2009.

3 ■ Ruth Padel: *Darwin – A Life in Poems*. Chatto & Windus, London, 2009.

ciplináris korlátokból, sőt a tudományból is, hiszen állítólag „megváltoztatta gondolkodásunkat” (sokunkét, de nem mindannyiunkét) a világról, önmagunkról és arról, mit tegyünk, ha meg akarjuk ismerni ezt a világot. Olyan pillanatot ünneplünk (már megint), amelyről azt mondják, végérvényesen, kimerítően és visszafordíthatatlanul „létrehozta a modern világot”.

A *New York Times* kijelentette, hogy „az evolúció elmélete tényleg mindent megmagyaráz a biológiában”, ami még egyenesen visszafogottnak hat a jelenlegi dicsőítő szövegelés közepe. Immár kanonikus változatai szerint Darwin elgondolása a természetes kiválasztás útján történő evolúcióról – ez az ő „veszedelmes gondolata” – Daniel Dennett híres mondása szerint a legeslegjobb ötlet, ami embernek valaha eszébe jutott. Jobb, mint Newton vagy Einstein bármelyik ötlete, jobb, mint bármi, ami egyáltalán eszébe juthatott Jézusnak, Arisztotelésznek vagy Hume-nak – és a másik nevezetes február 12-i születésnaposnak, Abraham Lincolnnak. Hiszen ez a gondolat „egyesíti az élet, az értelem és a cél birodalmát a tér és az idő, az ok és az okozat, a mechanizmus és a fizikai törvény birodalmával”. Ha T. H. Huxley-t „Darwin bulldogjaként” emlegetik, akkor Richard Dawkins, a tudományos közfelfogás fejlesztésének nyugalmazott oxfordi professzora szájkosár nélkül szabadjára engedett rottweilerének nevezhető. Dawkins szerint Darwin gondolata nemcsak nagyszerű („a legmélyebb, forradalmas gondolat, amelyet ember valaha megfogalmazott”), hanem voltaképp az *egyetlen* gondolat, amelyre szükségünk lehet az élet és minden életjelenség magyarázatában: „Charles Darwin valóban megoldotta a létezés problémáját, minden élő – az emberek, az állatok, a növények, a gombák, a baktériumok – létezésének a problémáját. Mindent egy helyen bevásárolhat tehát a sietős érdeklődő, bár rejtély, minek kell még – másfél évszázad múltán is – ilyen agresszív marketing egy ennyire nyilvánvalóan mindent átfogó erejű gondolatnak.”

Dawkins még megengedi, hogy Darwin „hibázott is” – például a genetikában, viszont a XIX. században, amikor még nem is létezett helyes genetikai felfogás, ez mindenkiről elmondható –,

E. O. Wilson szociobiológus erről hallani sem akar: „Ennek az embernek mindig igaza volt.” A tudományban egyedülálló módon az evolúciós biológiának van atyai neve, talán ezért is alakult ki az a furcsaság, hogy – ha szó szerint vesszük a fékevesztett retorikai mutatóványokat – úgy beszélnek az evolúció elméletéről, mintha Darwin kora óta nem nagyon lett volna ebben tudományos változás. A tudósok nem szokták newtonizmusnak nevezni a fizikát, s azt sem mondogatják, „hogy mindarra, amit a fizikáról tudunk, Newton lényegében már magyarázatot adott”.

Egyelőre tegyük félre azt a gondolatot, van-e bármi igazság a modernitást megteremtő Darwinról tett extravagáns kijelentésekben, hogy – függetlenül attól, mennyire mélyek és átfogók voltak (kétségkívül azok voltak) – Darwin konkrét evolúciós elgondolásai, tényleg kitörölhetetlen nyomot hagytak-e a világon, s igazán olyan egyetemes magyarázó eszközt adtak-e a kezünkbe, mint ahogy egyesek állítják; hogy úgy áll-e a dolog, mint Dawkins látja, aki szerint „nincs más választásunk”, mint hogy elismerjük a darwinizmus felsőbbrendűségét; hogy a darwini evolúció valóban fülön fog szinte minden problémát, ami valaha foglalkoztatta a különböző tudományágakban és gyakorlati terepeken tevékeny gondolkodókat. Theodosius Dobzhansky evolúciós biológus egy ízben azt mondta: „A biológiában mindennek csak az evolúció fényében van értelme.” (*Mindennek!*) E tudományos vértolulás közepette mintha azt javasolnák, hogy az evolúciós biológiát kivéve az összes többi tudományos kutatási irány és rokon szakma csukja be a boltot, és menjen szépen haza. Robert Foley, az evolúciós antropológia művelője például kijelenti: „Az embereket évszázadok óta foglalkoztatja, miért olyan az ember, amilyen, és erre a kérdésre a filozófiától és a vallástól vártak választ.” Ne tegyék: Darwin óta félretelhatjuk a filozófiát és a vallást, mert beláttuk, hogy az ilyen kérdésekre vagy választ kapunk az evolúciós biológusoktól, vagy maguk a kérdések voltak értelmetlenek. Ez már túl messze megy egyes – amúgy a gondolattal rokonszenvező – tudósok szerint. Mint Steve Jones genetikus megjegyezte, a Darwin-év felbátorította a „vulgárdar-

winistákat”, hogy a maguk eleve fel-turbózott módjára olyan „egyetemes oldószernek” tekintsek az evolúciós biológiát, amely tisztázza a társadalom, a tudat, a politika, az irodalom és egyéb legmakacsabb problémáit is.”

Még ha teret adunk is a Darwin lángelméjéről és hatásáról tett elrugaszkodott kijelentéseknek, akkor sem érthető, mitől is volt ez a nagy ünnepelés. Vannak még jelöltek a „kimagasló tudományos lángelme” vagy „a modern világ megteremtője” címre, de egyikük sem adott okot hasonló léptékű, globális ünnepekre. 1964-ben volt Galilei születésének 400. évfordulója, 1966-ban Descartes-é; 1987-ben a newtoni *Principia* töltötte be 300. életévét; 2005-ben volt az einsteini *Wunderjahr* centenáriuma: abban az évben jelentek meg az *Annalen der Physik* lapjain dolgozatai, amelyek óta a fizikusok más-képp gondolkoznak a térről, az időről és az anyagról. Mindegyik évfordulóról tisztelegéssel megemlékeztek – főleg a történészek, a filozófusok és a fizikusok –, de az ünnepelés távolról sem volt fogható ahhoz, amit a *Darwin 200* produkált. Még ha volna is egyértelmű mércénk a tudományos lángelmék és a modernitásteremtő teljesítmény rangsorolásához – amelyről leolvashatnánk, hogy Galilei, Descartes, Newton és Einstein piskóta Darwinhoz képest –, akkor sem magyarázná kielégítően sem a lángelme, sem a hatás a 2009. év eseményeit.

A múlt nagy tudósai előtti tisztelgés már önmagában problematikus. A tudósokat nem nagyon szoktuk hősnak tartani, sem olyanoknak, akik eszményképeket dédelgetnek. A modern felfogás azt hangsúlyozza, hogy erkölcsi értelemben a tudósok nem állnak magasabb szinten mindenki másnál; ráadásul a személytelen Tudományos Módszer képzete – amely hivatalosan is maga fosztotta meg trónjától a tudományos lángelmével kapcsolatos korábbi elképzelést – elvileg tudományos szempontból lényegtelennek minősíti a tudósok személyiségét. Ezért más a múlt tudósai előtti tisztelgés, mint mondjuk a múltbeli tábornokok, politikusok, sőt akár alkotóművészek tisztelete. Nem kell szoros formájában elfogadnunk Pascal történelemelméletét (ha Kleopátra orra...) ahhoz, hogy így vagy úgy tudomásul vegyük: az

egyének és a körülmények befolyásolhatják az események menetét. Ha Lincoln nem lett volna elnök, a polgárháború valószínűleg egészen másképp zajlik és másképp végződik; ha Bush és Cheney nem uralta volna a terepet, feltehetően Irakot sem rohanják le válaszképp szeptember 11-ére, illetve másképp történik a támadás; és ha Mozart nem lett volna, nem lenne a *Figaro házassága* sem. Azt viszont nehéz elfogadni, hogy ha – a mégoly okos és nagyratörő – Watson és Crick nem fedezte volna fel a DNS kettős spirálját, akkor más sem.

A művészek alkotnak, a tudósok felfedeznek – általában így értjük a dolgot, és ezt a tudósok hirdetik a leghatározottabban, filozófus szövegeseikkel együtt. (Rendszerint ezen is alapul „relativizmus” és „társadalmi konstruktivizmus” szembeállítás.) Ha a tudomány felfedezés és nem feltalálás, akkor ebből következően a felfedzők viszonya ahhoz, amit feltárnak, mind intellektuális szövetét, mind erkölcsi rezonanciáját tekintve más, mint Mozarté az operáihoz, Shakespeare-é a darabjaihoz, sőt Bush-é a háborúihoz. Sem a *Figaro házasságáról*, sem a *Lear királyról*, sem az iraki háborúról nem mondhatjuk azt, hogy „felfedezésükre” vártak. Lehet, hogy „valami ilyesmi” akkor is létrejött volna, de az „ilyesmi” például Salieritől az *Axur, Ormus királya*, ha ugyan nem az Abbától a *Waterloo* lett volna. Nem feltétlenül kell tényelentétes történeteket konstruálnunk ennek a különbségérzékenységnek a kifejlesztéséhez. Gyakran hallani, hogy a tudósok „ugyanazt” (vagy „majdnem ugyanazt”) fedezik fel nagyjából „egy időben”: Galileo, Scheiner és még több más tudós a napfoltokat, Leibniz és Newton a differenciálszámítást, Priestley és Scheele az oxigént, Steven Weinberg és Abdus Salam az elektromágneses kölcsönhatást – és persze Darwin meg az ünneplésre alig méltó Alfred Russel Wallace a természetes kiválasztás általi evolúciót. Az úgynevezett „szimultán felfedezések” esetei is hitelt kölcsönöznek annak a vélekedésnek, hogy az egyén a tudományban nem számít, vagy legalábbis nagyon másképp számít, mint az alkotóművészetekben a szerző. A tudósok és a művészek előtti tisztelgés éppenséggel keresztezi kultúránk egyik nagy törésvonalát. Mi

tulajdonítható a valóságnak és mi azok alkotómunkájának – képzelőerejének, irodalmi és politikai munkájának –, akiről azt mondjuk, hogy fellebbentik a fátylat a valóság strukturális és dinamikai titkairól?

Az persze továbbra is elmondható, ami teljesen helytálló, hogy *A fajok eredete* jóval több, mint a természetes kiválasztás elméletének „lényegi” foglalat: hiszen egy könyv, méghozzá nagyszerű, meggyőző produkció, „egyetlen hosszú érvelés” – mint Darwin mondotta –, amelyet egy ismert erényekkel és képességekkel megáldott egyén megfeszített munkával felhalmozott és leleményesen rendezett bizonyítékokkal támaszt alá, amelyekért személyében is kezeskedik. (A kortárs olvasók véleménye *A fajok eredet*ének irodalmi értékével kapcsolatban is megoszott: George Eliot fanyar megjegyzése szerint „rosszul megírt” könyv, amely „sajnálatosan nélkülözi a szemléltető tényeket”, a leírás sem nem rendezett, sem nem megvilágító erejű; Karl Marx pedig a „nehézes angol stílust” panaszkolta fel.) Mint Richard Horton a *Lancet* különszámában megjegyezte, Darwin hírneve abban is különbözik a mai tudósokétól, hogy „könyveken alapult [...] A könyvei nem összegzést vagy leegyszerűsített ismertetést nyújtottak, hanem éppenséggel eredetisége lényegét.” Darwin nem tekintette bosszantó kötelességnek, hogy könyvekben számoljon be felfedezéseiről: a beszámolót és a megjegyzést két, egymástól elválaszthatatlan alkotó tettektartotta. Szeretett írni és fáradságos gondossággal fogalmazott; nagyon is ügyelt arra, milyen erőteljes a stílus, és hogyan hat az olvasókra. Bármint jelentsen is a természetes kiválasztás általi evolúció „lényegének” állítólagos felfedezése, *A fajok eredete* ugyanúgy megkomponált szöveg, ahogyan a *Figaro házassága* megkomponált opera – művészi építkezés és lelemény gyümölcse. Wallace 1858-as dolgozata a termé-

zetes kiválasztás általi evolúció „felfedezéséről” a régóta halogatott megírás lázával öntötte el Darwint – azaz az elméletnek valószínűleg legalább két felfedezője is volt, de *A fajok eredete*nek csak egy szerzője. Wallace is pontosan látta, hogy egy dolog előállni egy elmélettel, és más – méghozzá sokkal nagyobb – dolog meggyőzően elő is adni; önmagát „gerillavezérhez” hasonlította az evolúcióelmélet mezején, ahol Darwin „a nagy tábornok”, aki kidolgozza azt a nagyszerű irodalmi és politikai stratégiát, amellyel a természetes kiválasztást beépíti a kultúrába.

Sajátos paradoxon, hogy idén úgy ünnepeltünk egy történelmi alakot és történelmi művet, hogy közben a kifejezetten történelmi kérdések észrevehetően a háttérbe szorultak. Ezen a mulatságon a jelen a maga sürgető gondoljaival nagyjából úgy formálta át a múlt töredékeit, ahogyan halrudakat préselnek a tömbbé sajtolt, kiválogatott, fehér húsú halakból. A mítoszoknak nagy piaca van; a mítoszrombolásnak kicsi, a történelmi Darwin viktoriánus szellemi és társadalmi kontextusba helyezésének meg gyakorlatilag nincs.

Barry Werth kiváló, olvasmányos könyve Herbert Spencer amerikai sikeréről⁴ – melyet jószerivel elsodort a 2009-es év Darwin-mániája – arra hívja fel a figyelmet, hogy bármennyire sikeres volt is *A fajok eredete*, a XIX. századi olvasók jó részének elképzelése az „evolúcióról” Spencer nagyon is másféle, teleologikus műveiből táplálkozott. Továbbá számtalan olvasó merítette a maga evolucionizmusát abból a „viktoriánus szenzációból”, amit Robert Chambers skót újságírónak *Vestiges of the Natural History of Creation* címmel 1844-ben, névtelenül kiadott, haladár műve jelentett – kiválva Darwin mély megvetését, lévén pontosan az a fajta könyv, amely menthetetlenül vulgarizálja az evolúciót, és rossz híret kelti a tudományos körökben. Mint James Secord kimutatja az általa szerkesztett evolúcióelméleti Darwin-szöveggyűjtemény⁵ előszavában, abban az időben, amikor Darwin a műveit írta, a *Vestiges* volt „az az evolúcióval foglalkozó könyv, amelynek ismerete minden angolul olvasótól elvárható volt”.

4 ■ Barry Werth: *Banquet at Delmonico's: Great Minds, the Gilded Age and the Triumph of Evolution in America*. Random House, New York, 2009.

5 ■ Charles Darwin: *Evolutionary Writings*. Ed. by James Secord. Oxford University Press, New York, 2008.

6 ■ T. S. Eliot: *Alfred Prufrock szerelmes éneke*. Ford. Kálnoky László.

A darwini természetes kiválasztás jelentőségének és horderejének felismerése hosszú történeti utat járt be, amely nem volt sem sima, sem egyenes. Közvetlenül az 1909. évi Darwin-megemlékezések után a *New York Times* zavartalanul leszögezte, hogy a természetes kiválasztást „már nem tartjuk mindenféle biológia kulcsának; úgyhogy e tekintetben Darwin hírneve valószínűleg tavaly érte el csúcspontját. [...] Napjaink biológusainak általános felfogása Darwin nagy teljesítményéről igencsak különbözik attól az egyetemes egyetértő körustől, amely az 1870–80-as években fogadta. Ma már látjuk, hogy Darwin nem oldotta meg a fajok eredetének problémáját, csak felvetette eredetük kérdését.”

Azaz a természetes kiválasztás mint a szerves változás „kulcsa” kiegészítésre szorult, egyesíteni kellett a mendeli genetikával, ami viszont az 1920-as évek végétől az 1950-es évekig tartó időszakban következett be, s e teljesítményhez döntő módon járult hozzá R. A. Fisher – az az angol statisztikus, eugenikus és mélyen hívő keresztény, aki a biológiai haladásban bizonyítva látta Istennek a természetben játszott tevékeny és folytonos szerepét. De Chambers születésének 100. évfordulója nem volt jelentős médiaesemény.

Persze el lehet mondani, hogy Darwint akkor is kimagasló természet-tudósként és jelentős geológusként tartanánk számon, ha nem írta volna meg *A fajok eredetét*, hiszen rengeteg, aprólékos gonddal végzett kutatási eredményt tett le az asztalra, többek között a kacsakagylókról, a korallzátonyokról és a vulkanikus szigetekről, a rovarévó és a kúszónövényekről, az orchideák szexuális életéről, a földigilisztáknak a termőtalaj kialakításában játszott szerepéről, az állati és az emberi érzelmek kifejezéséről, valamint a polimorf növényfajokról (az utóbbiakkal kapcsolatban azt mondta, hogy egész tudományos pályája során ez a munkája „töltötte el a legnagyobb megelégedéssel”). A mostani ünnepelésben mindez teljesen háttérbe szorult. S azt is el lehet mondani, hogy *A fajok eredetében* még sokkal több mindenről van szó, mint amit a mai evolucionisták és rajongói klubjaik ünnepelnek. És ez

is igaz volna. A tudománytörténészek hangja alig hallatszott a Darwin-évben – megrendezték a maguk konferenciáit is, de még gyakrabban megesett, hogy egy egészen más célokért színre lépő mellé egy-egy tudománytörténész is felsorakozott a színpadon, mint „kíséretéből egy udvaronc [...] a kifejelet felé gördítve a cselekményt, eszköz csupán; [...] Boldog, ha szükség van szolgálatára”.⁶

Akit érdekel a történelem, figyelemre méltónak találhatja, hogy *A fajok eredetének* eladása az első évben egészen jól haladt – 1250 példány fogyott el az első kiadásból (melyet egészében nyomban átvett a könyvkereskedelem), és 3000 példány a sietősen kinyomtatott második kiadásból. Igaz, hogy kiadója, John Murray ekkoriban 7600 példányban jelentette meg Sir John Franklin sarkkutató beszámolóját, és 3200 példányban Samuel Smiles *Self-Help* című munkáját. 1860 és 1865 között havonta 30-nál is kevesebb példány fogyott a könyvből, amely „megteremtette a modern világot”, bár *A fajok eredetének* egy olcsó kiadása Nagy-Britanniában összesen 16 000 példányban kelt el az 1870-es évek közepéig. „Ahhoz képest, micsoda kemény könyv, igazán szépen fogy” – jegyezte meg Darwin. Mindazonáltal a *Vestiges*ből már 24 000 példány kelt el, mire *A fajok eredete* megjelent; Darwin 1881-es könyvének a földigilisztákról sokkal nagyobb volt a kezdeti sikere, mint *A fajok eredetének*, nem szólva arról, hogy 1833 és 1860 között 60 000 példányt adtak el abból a *Bridgewater Treatises* néven ismert természetológiai traktátusgyűjteményből, amelynek tervezés-érvét Darwin meg akarta cáfolni.

Azt se feledjük el, hogy az eredeti *A fajok eredete* – szemben az összeollózott modern tankönyv-verziójával, avagy ünnepeit „lényegével” – a természetes kiválasztást csak a szerves változás egyik – bár igen erős – motorjának tekintette, és kifejezetten számolt azzal a szereppel, amelyet a „külső létfeltételek”, illetve „a használat és a nem használat” örökölt „hatásai” (azaz a közönségesen „lamarcki”-nak mondott erők) játszanak, továbbá azzal, amit Darwin „a növekedés törvényeinek” nevezett (azokkal a fejlődési korlátokkal, amelyek oksági kapcsolatot teremtenek a szervezet egyik részében

bekövetkező változás és egy másik részének változása között): „Meggyőződésem – írta Darwin –, hogy a természetes kiválasztás volt a módosulás fő, de nem az egyedüli oka.”

A 2009-ben az ateizmus megtestesítőjének látott Darwin eredetileg lelkésznek készült, és amikor már messze eltávolodott az anglikán ortodoxiától, akkor is egyetértett Charles Kingsley tisztelettel és William Whewell tisztelettel, a cambridge-i Trinity College tanárával, hogy az a gondolat, amely szerint Isten az általa megalkotott természettörvényeken keresztül tevékenykedik, éppolyan „nemes” elgondolás, mint az, hogy közvetlenül gyakorolta mindenható erejét minden egyes faj megteremtésével. *A fajok eredetének* megjelenése után négy évvel Kingsley azt írta, hogy „amíg meg nem tértem Mr. Darwin eszméihez, nem fogtam fel igazán Isten nagyságát, jóságát és örökös gondoskodását”. Darwin mély meggyőződéssel állította, hogy a természetes kiválasztás általi evolúció semmiféle indokot nem szolgáltat arra, hogy „bárki megrendüljön vallásos érzéseiben”. S mindazok, akik ma Darwint a szekularizmus oldalán állítják csatasorba, nem fecsérlik idejüket a történetileg létezett emberre, akinek temetése a Westminster-apát-ságban alkalmat adott a főesperesnek, hogy azért dicsérje az elhunytat, mert kibetűzte „Isten világegyetemről szóló, nagyszerű eposzának oly sok, mindaddig megfejthetetlen verssorát”. A hitetlenség – írta Darwin – végül is – „belopózott” a lelkébe; de az ő hitetlensége nem ateizmus volt, hanem az agnoszticizmus ingatag válfaja kapcsolódott össze a deizmusnak azzal a határozott formájával, amely korántsem volt ritka a viktoriánus anglikán egyház klerikusai körében. A XIX. század végén még Amerikában sem okozott gondot a protestáns teológusok jó részének, hogy összebékítse az evolúciót a maga racionális és megtisztított kereszténységével. (Habár az embernek és szellemi képességeinek határozott közelségén az állatvilághoz sokan fennakadtak – mint ahogy ma is.) S a biblikus fundamentalizmus sem játszott oly nagy szerepet Darwin Viktória-korabeli ellenzőinek gondolkodásában, mint a XXI. század elején. A művelt és félművelt osztályokban

szinte bizonyosan több híve van ma, mint Darwin korában annak a „fiatal föld kreacionizmusnak”, amely szerint a világ teremtése pontosan hat 24 órás napot vett igénybe valamikor 5 700–10 000 évvel ezelőtt.

A történeti Darwin csak kísérletként van jelen a róla szóló megemlékezéseken. A *fajok eredete* igen összetett irodalmi és tudományos teljesítmény, de ez éppoly kevésbé volt fontos a globális ünnepeken, mint az, hogy Darwin hogyan is értelmezte azt, amit megtett és amit nem tett meg, nem is szólva tudományos érdeklődése tárgyainak széles skálájáról. Az ünnep nem a XIX. század közepén íródott szöveg történeti sajátosságáról szólt, nem is a földigilisztákról, az orchideákról és a rovarevő növényekről írott munkák viktoriánus szerzőjéről, hanem egy bizonyos szellemi dinasztia megalapításáról 1859-ben, amelynek ma élő leszármazottja a jelenleg nagyra tartott, génelméletileg feljavított „modern evolúciós szintézis” valamelyik változata. Darwin nem fedezte és nem találta fel a modern evolúciós biológiát és annak szellemi útítársait; a legjobb esetben a kezdetén áll annak a genealógiának, amelynek legfiatalabb tagjaira rá sem ismert volna.

Ettől még nem kell elmerülnünk a pedantériában. Igaz, hogy az eseményeknek kevés közük volt a történeti Darwinhoz, viszont annál több hozánk és ahhoz, amit némely kortársunk mai „darwinizmusként” ünnepel. Ez a konstrukció és ez az ünneplés saját jogán is figyelemre tarthat számot. Egy oly szélesen bekövetkező jelenség, mint amilyen a Darwin-megemlékezések sokasága volt, elkerülhetetlenül sokféle oknak köszönhető, és sokféle célt szolgált. „Minden kor a maga kérdéseire idomítja Darwint, de nehéz is ellenállni ennek a kísértésnek – szögezte le Philip Ball az *Observer*-ben. – A XX. század elején a társadalom szabályozásának (*social engineering*) és a szabad piacnak a prófétája volt. Az 1970-es évek szociobiológiájával összekapcsolva a darwinizmusból viselkedésemélet lett, majd a neodarwinista genetika az emberiség meglehetősen sivár képét tárta elénk, amelyen DNS-ünk önző parancsainak engedelmessé váló gépezetként láthatjuk magunkat.”

Megkerülhetetlen jelenlegi gondunk persze a biblikus fundamentalizmus felívelése. A közvélemény- és attitűdvizsgálatok nagyon különböző eredményre juthatnak attól függően, hogyan fogalmazzák meg és teszik fel a kérdéseket. Mégis: a Gallup felmérése szerint 2008-ban az Egyesült Államokban élő felnőttek 44 százaléka egyetértett azzal az állítással, hogy „Isten nagyjából olyanak teremtette meg az embert valamikor az elmúlt 10 000 évben, amilyen ma is”, viszont csak 14 százaléka fogadta el azt, hogy „az ember évmilliókon át fejlődött ki az élet kevésbé fejlett formáiból, és ebben a folyamatban Istennek nem volt szerepe”. Amerika csak az egyik véglet a fejlett országok körében – hiszen az egyiptomiak 62 százaléka és a dél-afrikaiak 73 százaléka soha nem is hallott Darwintól vagy az elméletéről –, de Nagy-Britanniában is sok a kételkedő. Dawkins azt állítja, hogy tíz brit közül négy a kreacionizmus híve; a British Council 2009-es felmérése kevésbé riasztó eredményt hozott: a londoniaknak közel egynegyede kreacionistának bizonyult ugyan, de a megkérdezettek majdnem fele egyetértett azzal, hogy elegendő tudományos bizonyíték szól Darwin evolúciós elmélete mellett. Nem egészen világos viszont, hogyan értelmezzük ezt az adatot annak fényében, hogy a brit felnőtteknek mindössze 45 százaléka állította, egyáltalán hallott Darwintól és „legalább egy kicsit” tud az elméletéről.

A Darwin-év súlypontját a szekularizmus ünneplése, a gáttalanul terjeszkedő vallásosság és „a tudományos ismeretek általános semmibevétele” elleni kereszties hadjárat jelentette, amelyben Darwinra az ájtatosok ostorának szerepét osztották. Az országos szekuláris társaság (*National Secular Society*) közleménye szerint „Darwin 200. születésnapja maga köré gyűjtötte a kreacionizmust ellenző tudósokat”. „Fontos-e ma Charles Darwint ünnepelni? – tette fel a kérdést az *Independent*, amelyre nyomban meg is adta a választ: „A kreacionizmus hívei Darwin örökségét

fenyegetik. Ezt védelmezzük, amikor róla megemlékezünk [...] Azóta, hogy beláttuk, a világ nem lapos, nem volt még az övéhez fogható tudományos eredmény, amely ennyire felforgatta volna világképünket” – ez a kijelentés persze kínosan hangzik a sajnálkozás közepette, amely éppenséggel azt panasolja fel, mily kevésbé hatja át a darwinizmus a modernitás kollektív „világképét”. Dawkins, aki a tudományos ismeretek hiánya és a vallásos hiszékenység ellen vívott háborúban a lövészárkokból kitörő csapatok élére állt, bámulatos tautológiával oldotta fel az ellentmondást: „Darwint azok vitatják, akik semmit sem tudnak, a valóban műveltek körében egyáltalán nem vitatott.” Továbbá: „Aki nem hisz az evolúcióban, az vagy tudatlan, vagy buta, vagy őrült.” Az *isteni téveszmét*⁷ író Dawkins már Darwint nyíltan megvalóított agnoszticizmusát is keveselte, amikor, mint köztudott, az Ótestamentum Istenét – az egyik, mellesleg nem is létezőt – „egyszerre bosszúálló, vérszomjas, nőgyűlölő, homofób, rasszista, gyermekgyilkos, népirtó, dögvészterjesztő, megalomániás és szadomazochista, szeszélyesen rosszindulatú erőszakoskodóként” jellemezte. Dawkins álma – saját szavaival – az, hogy munkáival segítsen „az embereknek nyilvánosan megvallani (*coming-out*) ateizmusukat”. A Channel 4 tévéállomás *Charles Darwin lángelméje* című sorozatát irányító Dawkins az ateizmus lovagjává ütötte a nagy agnosztikus természetűt – aki így mind teológiai, mind tudományos nézetében már sokkal inkább emlékeztetett magára Dawkinsra, mint a történeti Darwinra.

Az International Darwin Day Foundation elnevezésű alapítványt, mely az év több száz globális eseményének reklámozójaként és központjaként működött, az Amerikai Humanista Egyesület irányítja – az a szekularista lobb, amely az amerikai istentelenség veszélyeztetett fájának polgárgojait védelmezi, és évente kiosztja „Az Év Humanistája” díjat (az eddigi díjazottak között van Richard Dawkins, Daniel Dennett, E. O. Wilson és Steven Pinker is). A Darwin Day Foundation (amelynek tanácsadó testületében tag Dawkins, Dennett, Wilson és Pinker is), akárcsak a többi támogató számára, a Darwin-nap nem a történeti

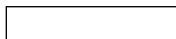
7 ■ Richard Dawkins: *The God Delusion*. Bantam Press, London, 2006. (Magyarul: *Isteni téveszme*. Ford. Kepes János. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2007.)

alokról szolt, hanem kedvező alkalomnak látszott arra, hogy újabb kulturális területeken terjesszék a tudományos materializmus és racionalizmus válfajait, s ösztönözzék a tudomány megbecsülését „és annak a szerepnek a felismerését, amelyet a Tudományos Módszert kifejlesztő emberek játszottak annak a hatalmas mennyiségű, igazolható tudományos ismeretnek a felhalmozásában, amely a modern emberek számára elérhetővé vált”.

Az atavisztikusan vallásos és a dolgokat félreértő emberek ellen folyó offenzíva nem egészen az, aminek látszik, vagy legalábbis célpontja nem olyan egyértelmű, mint amilyennek vélnénk. Kétségtelen, hogy a közönség kevésbé érti az evolúciós elméletet, mint ahogy kevésbé érti a fizikai kémiaát, a termodinamikát vagy a bioinformatikát is. Igazán jó volna a nagyobb tudományos tájékozottság, mint ahogy az is, ha több brit és amerikai sajtótana el valamilyen idegen nyelvet. Az evolúcióval kapcsolatos tudatlanság mégsem a tudományellenesség mutatója, hiszen a tudományt a közönség nagyra tartja, még ha tartalmáról és módszereiről mit sem tud is. Az evolúcióval kapcsolatban tapasztalható ellenséges közfelfogás sajnálatos, de sajátos eset, amely kevésbé hat ki a tudomány többi formájára. S amennyiben a Darwin-évi események igazán a tudományt védelmezték a tudatlanoaktól, akkor az ünneplők elfelejtettek megemlíteni bizonyos, különösen kínos adatokat. A *Nature* 1997-ben közölte annak a felmérésnek az eredményeit, amelyből kiderült, hogy az amerikai természettudósok 40 százaléka hisz a halhatatlan lélek és az imákat meghallgató Isten létezésében – ez az arány alapján véve 1916 óta állandó. Még sokatmondóbb egy másik felmérés tapasztalata, amely szerint az amerikai tudósoknak alig több mint fele (55%-uk) ért egyet azzal az állítással, hogy „az ember évmilliókon át fejlődött ki az élet kevésbé fejlett formáiból, és ebben a folyamatban Istennek nem volt szerepe”, 40 százalékuak úgy vélik, hogy a Teremtő keze benne volt az evolúciós változásban.

Egy dolog azt állítani, hogy a biológiának csak a darwinizmus fényében van értelme, s megint más azt, hogy csak az lehet felkészült biológus, aki

elsajátította vagy megértette az evolúcióelmélet valamelyik változatát – például azt, amelyiket Dawkins és Dennett képviseli. Számos tehetséges biológia szakost tanítottam mind az Egyesült Államokban, mind az Egyesült Királyságban, akik képtelenek voltak összefüggően elmagyarázni a természetes kiválasztás útján megvalósuló fejlődést – a teleológia még mindig meglepően népszerű. S akár igaz, hogy az evolúció alkotja az élet-tudományok fogalmi „megalapozását”, akár nem, tény, hogy a biológusoknak nem kell elsajátítaniuk egyik ilyesfajta elméletet sem ahhoz, hogy szakavatottan tanulmányozhassák a tengeri giliszták nemi életét, az algák proto-szintézisét vagy az emlőrákgének nukleotidszekvenciáját. Végül is a modern szakértelmet igénylő munkák végzőinek jelentős része nem igazán tudja kifejteni, melyek tevékenysége állítólagos alapjai.

Szóval nem alaptalan némi szkepszis azzal kapcsolatban, valóban kizárólag, vagy akár elsősorban az ájtatosok és a tudatlanok ellen irányult-e a Darwin-éven végighúzódo polémia. Az egyetemen kívüli barbárok szidalmazása gyakran legalább annyira szól a saját tanszékeken dolgozó eretnekekről, mint a kívülállókról. Az egyetemi székértáborok védőkordonja rendszerint a belső harcok megfékezésére, s nem a kívülről érkező támadások kivédésére szolgál. Vegyük az evolúcióelméleten belüli feszültségek példáját: mindaddig nincs gond, amíg a modern evolúcióelmélet a kreacionizmussal vagy az intelligens tervezéssel áll szemben, viszont maguk a biológusok más-más énekeskönyvből zengik az evolúció himnuszát, és ez már nem derül ki a darwinizmus „tényéről” szóló, lelkesült beszámolókból.

Az „adaptacionisták” szilárdan megalapozott felfogásnak tartják, hogy az organikus változás menete azoknak az egyedi tulajdonságoknak a természetes kiválasztásával megy végbe, amelyek mindegyike javítja az organizmus reprodukációs esélyeit, és mind egyik tulajdonság az optimumnál éri el evolúciós végpontját – egyébre nincs is szükség az evolúciós leszármazás

időbeli folytonosságához. Csakhogy az adaptacionisták kiváló ellenzőkbe ütköztek a biológiai tanszékeken belül – köztük volt Richard Lewontin, Niles Eldrige és a néhai Stephen Jay Gould –, akik úgy érveltek: egy dolog azt állítani, hogy az alkalmazkodás az egyik lehetséges módja annak, hogy zökkenőmentesen eljussunk A evolúciós pontból B evolúciós pontba, s megint más annak megállapítása, hogy valóban így zajlott le az organikus változás. Lehet, hogy fejlődési korlátok vannak határt a tulajdonságok változásának és annak, hogy a többi tulajdonsághoz képest hogyan változhatnak; lehet, hogy egyes tulajdonságok a más tulajdonságokban bekövetkezett változások esetleges melléktermékei; lehet, hogy dialektikus oksági viszony áll fenn az organizmusok és azon környezeti fülkék között, amelyekhez „alkalmazkodnak”; lehet, hogy egészen más folyamatok hatása érvényesül, amelyekről egyelőre még alig tudunk valamit. Az adaptacionista táborba tartozik a Darwin-évet oly lelkesen ünneplő Dawkins, Dennett és Pinker. Azaz az adaptacionisták félrevezetően festik le a közönség előtt a tudományos játszma állását, s eközben olyan alapító atyára hivatkoznak, akinek voltak bizonyos fenntartásai a természetes kiválasztás erejével és elégségességével kapcsolatban. A tudósok küzdenek egymással Darwin lelkéért. Így már érthető, miért idomítják a modern evolucionisták a maguk céljaihoz a történelmet, de ebben a tevékenységükben az igazmondásnak is helye kell legyen.

A Darwin-évre a humán tudományok, sőt még a bölcsészettudományok is bekeményítettek, különösen az Egyesült Államokban. Vegyük csak az „irodalmi darwinizmusként” ismert törekvés példáját: „Nincs a világon sehol olyan irodalmi mű, akárhol, akár mikor, akárki írta is, amely kisiklana a darwinianus elemzés keretei közül” – írta Joseph Carroll az *Irodalmi állat című* kötetben⁸ olvasható tanulmányában. A *Bűszkeség és balítélet*⁹ így lett a nemi szelekció bizonyítéka, és az „általánosan elismert igazság” nem a régensség korabeli nemesség szokásait és gondjait jelzi, hanem azt, hogyan mentik át az emberek génjeiket a legelőnyösebben a következő

generációba. Mrs. Bennet már túl van a termékenységi időszakán, de rögeszmésen csak a lányai férjhez menési esélyeivel törődik az övével közös génjeik miatt. (Azt mondják, egyszer megkérdezték J. B. S. Haldane-t, feláldozná-e az életét a testvééréért. „Nem – mondotta némi számolás után –, csak akkor, ha két testvért vagy nyolc unokatestvért megmentenék.”) Ennyit ér az esztétikai univerzálék gondolata; a konkrét társadalmi és kulturális kontextusra hivatkozás; ennyit ér a dekonstrukcionizmus. Aki arra kíváncsi, miért ír bárki is olyasfajta könyvet, mint a *Büszkeség és balítélet*, egyáltalán miért hoz létre valamilyen műalkotást, azt felvilágosítják arról a megkerülhetetlen igazságról, hogy műalkotó szervünk evolúciós termék lévén, bizonyosan valamilyen selektív előnyt nyújt a *Büszkeség és balítélet* vagy valamilyen, a *Büszkeség és balítélet*től lényegesen nem különböző könyv megírása. Darwin valóban azt mondta, hogy a nyelv részben „öszönös tendenciaként” fogható fel, de saját tapasztalatából tudta, hogy az írás művészet, s ahhoz, hogy olyan jól írjunk, ahogyan reményei szerint neki sikerült, munka, fegyelem, készség és szenvedély szükségeltetik.

Az irodalmi darwinizmus jórészt az evolúciós pszichológiából meríti erejét, amelynek vezető képviselői az elmúlt évben igencsak előtérben álltak. Ha az elme evolúción megy át, nyilván összes terméke is ezt teszi mindazon társadalmi berendezkedésekkel egyetemben, amelyeket az evolúción végigment elmék együttese kialakított. A természet mindig leveri a nevelést. Vessünk egy hideg, kíméletlen pillantást bármely társadalmi berendezkedésre, kulturális termelésre vagy széles körben elterjedt gondolkodásmódra, és rögtön rábukkanunk arra az evolúciós történetre, amely megmagyarázza, miért épp olyan, amilyen. Sajnálatos, hogy vannak emberek – az EP-vezér Stephen Pinker „entellektüeleknek” nevezi őket, különösen dekonstrukcionista és posztmodernista válfajukat –, akik nem hajlandók szembenézni a darwinianus tényekkel. Érdekes módon az ő nézeteiket nem az evolúció magyarázza, hanem a saját tévedésük. Csak-hogy az nem megy – amire már Louis Menand is figyelmeztetett –, hogy az

értelmi beállítódások egyik készletéhez – mondjuk, mindazokhoz, amelyekkel egyetértünk – „biológiai alapokat” rendelünk, a másiktól viszont megtagadjuk – mondjuk, azoktól, amelyeket szeretnénk, ha az evolúció eltakarítana már, ha végre sort kerít rá.

Kevésbé koncentráltan ugyan, de az évfordulós ünnepségeken felbukkant Darwin, a zöldek hőse is. A *fajok eredetének* végén Darwin lírai hangon idéz maga elé egy „kuszán benőtt part[ot], amelyet sokféle növény borít, a bokrokban éneklő madarakkal, a levegőben szállódó rovarokkal és a nedves földön mászkáló férgekkel”.¹⁰ A könyv megjelenésének 150. évfordulója hetében látott napvilágot a *Nature* „A biodiverzitás válsága” című tematikus száma, amelynek szerkesztőségi cikke azt fejtegette, „ha Darwin ma élne, nem volna oka efféle elragadtatásra. A felidézett partot ma talán agresszívan terjeszkedő bozót borítja, miután az erdőirtás eltüntette az őshonos növények többségét, és a közeli, szennyezett vízü patakok felszínét a belvizek üledéke borítja. [...] Ma csak szenved az életnek az a gazdag pompája, amely Darwinét és művét meglehette.”

A BBC a maga Darwin-évadját a *Charles Darwin és az élet fájával* indította. Darwin „bebizonyította – magyarázta nekünk David Attenborough –, hogy nem állunk a természeti világon kívül, hogy nem vagyunk az urai. Alá vagyunk vetve törvényeinek és folyamatainak, amint a Föld többi állata is,

8 ■ Joseph Carroll: *Human Nature and Literature*. In: Jonathan Gottshall – David Sloan Wilson (eds.): *The Literary Animal: Evolution and the Nature of Narrative*. Northwestern University Press, Evanston, 2005.

9 ■ Jane Austen: *Büszkeség és balítélet*. (1813., ford. Szenczi Miklós.)

10 ■ Charles Darwin: *A fajok eredete természetes kiválasztás útján, avagy a létért való küzdelemben előnyhöz jutott fajták fennmaradása*. – *Charles Darwin önéletrajza*. Helikon, Bp., 1973. 585. old. Ford. Mikes Lajos

11 ■ Vö. Janet Browne Darwin-életrajza két kötetben: *Charles Darwin: Voyaging*. Alfred Knopf, New York, 1996.; *Charles Darwin: The Power of Place*. Alfred Knopf, New York, 2003.

12 ■ Darwin: *i. m.* 656. old. Ford. Prekop Gabriella.

13 ■ Uo. 666. old.

14 ■ Dusha Bateson – Weslie Janeway (eds.): *Mrs Charles Darwin's Recipe Book*. Glitterati, New York, 2008.

15 ■ Adrian Desmond – James Moore: *Darwin*. Michael Joseph, London, 1991.

amelyek tényleg a rokonaink.” A környezet és a biodiverzitás védelme a cél, és Darwin ünneplése ennek egyik eszköze: „Elérkeztünk az emberiség történetében arra a pontra, ahol szükségessé vált, hogy ezekre a kijelentésekre mondjunk valamit. Korábban megtehettük, hogy elfordítjuk a fejünket, de ma már igazán szembe kell néznünk velük. Foglalkoznunk kell ezekkel a dolgokkal.” Ehhez hasonlóan mozgósította Darwint Andrew Marr BBC-sorozata is, amely a *Darwin veszélyes ötlete* címet viselte. Marr ráébredt: „Darwin gondolatai segítenek, hogy megmentjük magunkat és minden földi életet a kihalástól. [...] Charles Darwin az ökológia atyja. A modern környezetvédő mozgalom az ő felismerésére épül: a Földön minden életet a kapcsolatok érzékeny hálójá köt össze egymással.” Vitathatatlanul a „kapcsolatok érzékeny hálóján” jutottunk el a XIX. század közepi lelkes madár- és kisvadlövöldözőtől bolygónk XXI. század eleji megmentőjéhez.

Könnyű ilyen kapcsolatokat létesíteni, hiszen Darwin olyan rendes ember volt. A születésnapján a *New York Times* azt írta, hogy Darwinból könnyű hőst csinálni. „Megértő, gyengéd, kulturált ember, szerető férj és apa, hű barát. [...] Más szóval azon ritka lények egyike, akik legalább annyira szerethetők, mint amennyire lenyűgöznek.” Életrajzírója, Janet Browne szerint¹¹ Darwin „alapjában jó ember volt, szerény és kedves, és tőle telhetően követte a gyermekként elsajátított hagyományos értékeket.” Sőt: „Épp a mindennapisága ragadta meg azokat, akik arra számítottak, hogy egy bölccsel találkoznak.” Igyekezett csendben, nyugodtan élni, és elégedett volt a sorsával. Egyformán nagylelkű volt ellenségeivel és szövetségeseivel; jól bánt a személyzettel; szerette a feleségét, és nagyon aggodott amiatt, hogy műve feleségének vallásos érzékenységét sértve törést okozhat a házasságukban; egyik lányának halála felett érzett gyásza párját ritkította a viktoriánus korban. A viták riasztották, s mindent megtett, hogy elkerülje őket. Belebetegetett abba, amikor *A fajok eredete* nyomdába adása előtt a mű várható fogadtatására gondolt – megjelenése idején épp Ilkley-ben volt vízkúrán,

mert arcát elborította az ekcéma. (Ami azt illeti, *A fajok eredetének* fogadtatása egészében véve kedvező volt.) Mint *Önéletrajzában* megjegyezte: „bíráloím majdnem mindig becsületesen jártak el velem szemben”, és még a félreanyagarázó cikkeit „sem a rosszakarat szülte”.¹² Tisztában volt teljesítménye jelentőségével, de szerényen fogott a feladathoz, és az ünneplést alázattal fogadta. Dawkins szerint „Darwin rendkívül gyengéd ember és igazi úriember volt” – ezt nyilván valami dicsőretnek kell tekintenünk.

Darwin hangsúlyozta, hogy közönséges szellemi képességekkel rendelkezik. Azt akarta, hogy a közönség tudomásul vegye, adottságai nem jobbak az átlagosnál, hogy le kellett küzdenie ifjúkori henyeségét és kényelmességét, hogy elfecsérelte az egyetemi éveit, s a szerencséjén is múlt, hogy nagy természetbúvár lett belőle, s amit elért, azt gondos megfigyeléseinek, fegyelmének, kemény munkájának és a tudományért érzett valódi szenvedélyének köszönheti. Kifejezetten jól jött, hogy a kiadó egy napon jelentette meg *A fajok eredetét* és Samuel Smiles *Önsegélyezését* – a zsenielmélet még virgoncan élvezte kulturális népszerűségét, de a Viktória-kor közepén már egyre inkább hitelt nyert az a gondolat, hogy mindaz, amit egykor a lángelmének tulajdonítottak, nagyobb joggal tudható be a munkának és a fegyelemnek. A családi és az üzleti élethez tapadó polgárerényeket fedezték fel immár a tudós dolgozószobájában, a művész padlásszobájában és a természettudományos laboratóriumban is. Darwint már életében világi szentként tisztelték „kikezdzhetetlen integritása és őszintesége” miatt. Ő viszont nyíltan hirdette jelleme hibáit, és sajnálattal állapította meg esztétikai érzékenységének hanyatlását, amitől olyan ember lett belőle, akinek Shakespeare olvasásától „felfordul a gyomra”. „A talákonyság, a józan ész és ítélőképesség dolgában nem panaszkodhatom, bár nem hiszem, hogy nekem nagyobb adag jutott volna belőlük, mint akármelyik sikeres orvosnak vagy ügyvédnek.”¹³ Igazán fantasztikus agya volt, de emberi léptékű és emberi testben. (Az év megnyerő kiadványai közé tartozik Darwinné szakácskönyvének¹⁴

megjelentetése: merész ötlet volt marantagyókérből készített pudingot kínálni igencsak édesszájú férjének, viszont az egreshab finom lehet.) Voltak hibái – aggasztotta, fiatalon milyen élvezettel gyilkolt le ártatlan állatokat, és cigarettázott is.

Darwin legalább annyira független volt, mint amennyire szerethető – s e két dolog összefügg. Körülményeiről szótva tudta, mennyire fontos, hogy bőven volt szabad ideje, mivel nem szorult rá, hogy maga keresse meg a kenyerét. A XIX. század legnagyobb tudósa műkedvelő volt – az utolsó nagy amatőrök egyike a tudományban. A munka kedvéért, nem a pénzért dolgozott. Az apjától örökölt (főleg jelzőkölcsönzéssel felhalmozott) vagyon és felesége hozománya együtt több mint elegendő volt. Birtokokat vásárolt, később sok vasúti részvényt is. Amikor a kenti Down House-ba beköltözött feleségével, közös vagyonuk legalább 80 000 font volt, évi jövedelmük több mint 3000 font, s mind a tőke, mind a járadékbevételek folyamatosan növekedtek. Nem sokkal halála előtt úgy számította, hogy vagyona több mint negyedmillió fontot ér – ami mai áron kb. 13 milliónak felel meg. Adrian Desmond és James Moore 1991-es életrajzában finom megfogalmazásban: „tőkeerős úriember” volt.¹⁵ Gondosan ellenőrizte, hogyan fogynak a könyvei – hiszen ez jól jelezte fogadtatását és elismertségét –, ám befektetései nagyságához képest a tudományból származó jövedelme szerénynek mondható. (*A fajok eredetének* eladásából származó bevétel az első napon, amikor minden példány elfogyott, 180 font volt, a másodikon valamivel kevesebb, mint 600 font. Élete vége felé Darwin úgy becsülte, hogy könyveivel együttvéve kb. 10 000 fontot keresett – viszonyításképp: Trollope 70 000-et.) Bár nem hivatkozott a vagyonával, nagyon is jól el volt látva mind az élethez, mind a munkához. Alakja már csak ezért is izgalmas korunkban, amelyet a vállalkozásként üzött, egyre jobban üzletiessé és átpolitizálttá váló tudomány jellemez, amelyben a tudományos kutatást a jól fizetett posztok sora jelenti, s az „amatőr” hozzá nem

értőnek számít. Ezért is aggaszt bennünket egyre jobban a tudósi integritás elvesztése, ami pénzzel ösztönzi a tudományos ismeretek bizonyos formáinak előállítását, és nosztalgiával gondolunk Darwin számunkra részben csodálatos, de többnyire elképzelhetetlen tudósi életére.

Gondoljunk a lángelmékre a tudományban! Azt hiszem, sokan említenék Galileit, Newtont és Einsteint, hiszen nevüket egyaránt számon tartja a tudomány, a történelem, a filozófia és az általános kultúra panteonja. Vannak, akiknek hírneve nagyobb abban az országban, amely a fiának vallja őket – például Pasteuré Franciaországban –, és vannak, akiket saját tudományterületükön kívül alig ismernek – például a modern fizikusok közül Paul Diracot vagy Richard Feynmant. Darwin egészen más, és nem rendkívüli elméje vagy különleges hatása miatt – hiszen ki tudná ezt bizonyossággal felmérni? –, hanem talán azért, mert nagyon emberinek és egyértelműen rokonszenvesnek gondoljuk. A tudósok életrajzai manapság nem feledkeznek meg az elcsúfító szemölcsök számbavételéről: Newton a maga aszketizmusával „egészen idegen”, aki igyekszik lesöpörni szellemi versenytársait; Galilei a patrónusok nagy manipulátora, aki mindig karrierjéhez szabta hozzá a mondandóját; Einstein úgy általában szerette az emberiséget, de eldobható, járulékos elemként kezelte feleségeit és a lányát; Pasteur machiavellianus tudománypolitikusa; Dirac a valaha élt „legfurcsább ember”; Feynman nyárspolgár és szexbolond ragadozó, egy túlkoros, felvágós kamasz – ezt tudjuk meg ma a kimagasló lángelméről, akik feltárják a természet titkait. Először megfestjük szentképüket, aztán nekigyürkőzünk a képrombolásnak. Csak Darwin menekül ép bőrrel.

Mostanság azt mondogatják, hogy Darwin erénye legalább annyira politikai erény volt, mint amennyire személyes. Desmond és Moore nagy hévvel érvel amellett, mekkora életrajzi jelentősége van annak, hogy Darwint felháborította a rabszolgaság. Az abolicionizmus mintegy családi öröksége volt, s a rabszolgaság intézménye iránt érzett gyűlöletét csak fokozta mindaz, aminek a *Beagle*-vel tett útján szemtanúja lett. Brazíliában a szomszédban

lakó idős hölgy kínzószerszámokat tartott házában, a rabszolgánok ujjainak megnyomortására. Mint naplójában Darwin írta: „Meggzálltam egy házban, ahol egy fiatal mulatt házicselédet mindennap, a nap minden órájában annyit becsméreltek, ütöttek és üldöztek, hogy az még a legalantasabb állapot szellemét is megtörte volna. Az embernek forr a vére, s a szíve beleremeg, ha elgondolja, hogy ebben mi, a szabadságunkat dicsekedve éltető angolok és amerikai leszármazottaink voltunk és vagyunk ma is bűnösök.” Hogy tehát bárki illet egy embertársával, fajtársával? A XVIII. századi kvékerek abolitionista jelmondatát – „Nem vagyok-e én is ember és a testvéred?” – Darwin nagyapja, Josiah Wedgewood a nevezetes porcelánkémeára is felírta.

Nemcsak megvetette a rabszolgaságot, hanem – Desmond és Moore új könyve szerint – az abolitionizmus valóságos „erkölcsi tűzzel” égő érzelmként izzott benne, alapvetően és mindent áthatóan rányomva bélyegét tudományos tevékenységére is. Mesterien megírt könyvük feltárja a rabszolgasággal és az emberi fajokkal kapcsolatos gondolkodás egészét a XIX. század első felének tudományosságában. S nemcsak azt állítják: Darwin rabszolgaságtól irtózásával függ össze, hogy olyannyira hangsúlyozta az emberi fajok közös őstől való leszármazását, de ezen túl azt is, hogy a saját fajunk különböző formáit közös őstől eredeztető gondolatától eljutott az összes faj közös leszármazásának elgondolásához. Ez meredek érv, hiszen az evolúció általános elméletét nem pusztán az emberi evolúció egy bizonyos elméletére, hanem egy jellegzetes erkölcsi érzékenységre és programra vezeti vissza, romba döntve azt az elképzelést, hogy Darwin tudománya egy védett, a politikától és az erkölcstől távoli világ része. Az első kérdés, amely e provokatív tézis kapcsán felmerül, hogy igaz-e, igaz lehet-e; a második, hogy miért múlik olyan sok azon, mi a válasz az első kérdésre.

Nagyon távoli pontokat próbál összekötni az az oksági érvelés, amely kapcsolatba hozza az abolitionizmust, amely Darwinnak „a vérében volt”, az evolúcióról kifejtett általános elméletével. A bizonyítékok és a következtetések egyaránt problematikusak,

kinyilvánított szándéokra nem hivatkozhatnak. Ráadásul a naplójegyzetek alapján az időzítés sem megfelelő: Darwinban már az előtt felmerült az organizmusok közös leszármazásának gondolata, hogy bármiféle analógiát vont volna az emberi lények „családi hasonlósága” és „az állatok osztályozása” között. Gyakorlatilag semmi sem bizonyítja, hogy Darwin határozott abolitionista taktikának tekintette volna a közös leszármazást, vagy úgy vélte volna: a rabszolgaság intézménye azon a meggyőződésen múlik, hogy az emberi fajok más-más őstől származnak. Darwin gyűlölte az emberek rabságban tartását, de azért a fajok hierarchiájával kapcsolatos nézeteivel nagyon jól igazolni lehetett volna a rabszolgaságot, ha bárki is úgy gondolja, hogy igazolásra szorul. Darwin egy civilizációs skála meglétével számolt, és tudta, hogy a tűzföldi bennszülöttek e skála legalján helyezkednek el. Ha csak meghallotta „e nyomorult vademberek beszédét, undor fogta el”. Tisztában volt vele, hogy a tűzföldiek egyenként gyorsan felhozhatók volnának az angol civilizációs szintre, de azzal is, hogy „a civilizáltabb, kaukázusinak nevezett fajok tönkreveték [a többi fajtát] a létért való küzdelemben. Szétnézve a világon, előre látható, hogy a nem is olyan távoli jövőben a civilizáltabb fajták világszerte számtalan alsóbbrendű fajtát fognak kiirtani.” Igazán szükséges a különböző leszármazás gondolata ahhoz, hogy

16 ■ A Darwin-év további, a cikk megírásához felhasznált kiadványai: Patrick Armstrong: *Darwin's Luck. Chance and Fortune in the Life and Work of Charles Darwin*. Continuum, London – New York, 2009.; Peter Bowler: *Monkey Trials and Gorilla Sermons. Evolution and Christianity from Darwin to Intelligent Design*. Harvard University Press, Cambridge, 2009.; Adam Gopnik: *Angels and Ages. A Short Book about Darwin, Lincoln and Modern Life*. Quercus, London, 2009.; Keith Thomson: *The Young Charles Darwin*. Yale University Press, New Haven, 2009.; Michael Ruse – Joseph Travis (eds.): *Evolution. The First Four Billion Years*. Harvard University Press, Cambridge, 2009.; Tom Frame: *Evolution in the Antipodes. Charles Darwin and Australia*. University of New South Wales Press, Sydney, 2009.; Tim Berra: *Charles Darwin. The Concise Story of an Extraordinary Man*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2009.; Charles Smith – George Beccaloni (eds.): *Natural Selection and Beyond. The Intellectual Legacy of Alfred Russel Wallace*. Oxford University Press, New York, 2008.

igazolható legyen a rabszolgaság, a népiirtás, az etnikai tisztogatás? Talán jól jön, de az emberek borzalmas dolgokat követnek el a saját fajukhoz, sőt a saját nemzetükhöz és fajtájukhoz tartozókkal szemben is.

Állítólag azonban mindez nem is számít. A Darwin 1882-ben bekövetkezett halála és Max Weber 1917-ben, *A tudomány mint hivatás* címmel tartott előadása közötti időszakban egyre általánosabbá vált az a meggyőződés, hogy alaptalan azt várni, hogy az értelmi felismerés erkölcsi erénnyel párosul. A morálfilozófusok elmagyarázták nekünk, hogy a *vanról a legyenerre* következtetni logikai hiba; a Darwin evolúciós gondolatmenetét követő tudós természetbúvárok teremtették meg azt a „varázstalanított világot”, amely Webernek már adottság; de a tudósok is többnyire egyetértettek abban, semmi okunk azt várni, hogy különös erényekkel megáldott emberek gyarapítsák a természet ismeretét, vagy hogy a tudomány a személyes és a politikai erény receptjeivel szolgáljon. Úgyhogy innen nézve sem Darwin személye, sem politikai programja nem számít, ha tudományos munkájának státusát és értékét akarjuk megítélni. Ám a Darwin-év egyik tanulsága éppen az, hogy úgy tűnik, még mindig nagyon is számít. Az amorális és személytelen prédikációk elhangzottak, mi viszont nyilván szunyókáltunk a padokban. A Tudományos Szerző Halálát elhamarkodottan jelentették be. A Darwin-évben kiderült, kultúránk mennyire szorosan összekapcsolja a témát és a személyt, és milyen erényeket tisztelünk azokban, akik a természet igazságait közlik velünk. Az „ember, aki megteremtette a modern világot” alapján a konvenciók embere volt; akinek műveit a könyörtelen versengés igazolására használták fel, visszahúzó-dó volt, zárkózott és nagylelkű; a világ egyik legnagyobb szerűbb könyvét olyasvalaki írta, aki meg volt győződve szellemi képességei középszerűségéről. Csendesesen ápolgatva az üvegházban növényeit, Darwin másodjára is kiűzött bennünket a Paradicsomból.¹⁶

STEVEN SHAPIN

Wessely Anna fordítása